

REC.: ROGER D. PETERSEN. *RESISTANCE AND REBELLION: LESSONS FROM EASTERN EUROPE*. CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS, 2001. 321 P.

Pasipriešinimo sovietų režimui istorija, pirmuosius keletą metų po Nepriklausomybės atkūrimo buvusi bene karščiausia ir populiariausia lietuviškosios istoriografijos tema, pastaruoju metu akivaizdžiai pasitraukė į antrą planą. 1999 m. pasirodžiusi Kęstučio Kasparo knyga¹ iki šiol yra paskutinė monografija, skirta ginkluotos rezistencijos problematikai. Galima numanyti, kad viena iš tokio reiškinio priežasčių yra tai, kad naujausios Lietuvos istorijos istoriografijai trūksta tvirtesnio teorinio pagrindo. Pasipriešinimo istorijai skirtuose darbuose per visą pirmąjį posovietinį dešimtmetį vyravo aprašomasis metodas, vengiant užduoti klausimus, atsakymai į kuriuos leistų apie rezistenciją sužinoti ką nors naujo, nei tik tai, kas jau buvo pasakyta pirmosiose sintetinėse studijose, pasirodžiusiose po Nepriklausomybės atkūrimo. Drįsčiau teigti, kad, nors buvo nepalyginti didesnė šaltinių bazė, kol kas nė vienam istorikui pagal teorinio modelio panaudojimą nepavyko pralengti Kęstučio Girmiaus dar iki sovietų režimo žlugimo išeivijoje parašytos monografijos².

Kad apie lietuvių pasipriešinimą jų šali įjėga užgrobusiems totalitariniams režimams galima

kalbėti įdomiai, netgi neturint po ranka pakankamai rašytinių šaltinių, įrodo ir šioje recenzijoje pristatomas amerikiečių mokslininko darbas. Nors knygos pavadinime tai neatsispindi, pagrindinę tyrimo ašį sudaro bandymas naudojantis tam tikru teoriniu modeliu (apie jį vėliau) paaiškinti svarbiausius lietuvių rezistencijos epizodus: organizavimąsi 1941 m. birželio sukilimui, rezistenciją nacių okupacijos metais, ginkluotą pokario pasipriešinimą, tautinį atgimimą 1988–1990 m. ir 1991 m. sausio 13 d. įvykius. Su savo metodologijos pagrindiniais principais, moksliniais interesais ir tyrimų teiginiais Lietuvos skaitytojus R. Petersenas pirmą kartą supažindino dar 1992 m. rudenį duotame interviu, kai jis buvo atvykęs atlikti vadinamųjų lauko tyrimų³. Taigi jam prireikė beveik dešimties metų surinktai medžiagai apdoroti ir gautą rezultatą pateikti atskira studija. Iš knygoje pateiktos solidžios bibliografijos matyti, kad autorius nesinaudojo naujausiais lietuviškos istoriografijos darbais. Tad būtume visiškai teisūs klausdami, ar R. Peterseno atliktas tyrimas nėra pasenęs ir ar tvirtai suręsto teorinio modelio nesugriaua per tą dešimtmetį pasirodę Lietuvos istorikų darbai?

Knygos autorius išsamiai apibūdino teorinį ir metodologinį savo tyrimo pagrindą: tam skir-

¹ K. Kasparas. Lietuvos karas: antroji Sovietų Sąjungos agresija. Pasipriešinimas. Ofenzyvinės gynybos tarpinis 1944 m. vasara–1946 m. pavasaris. Kaunas, 1999.

² K. Girmius. Partizanų kovos Lietuvoje. Fotografuotinis leidimas. Vilnius, 1990.

³ Rezistencija amerikiečių mokslininko akimis // Naujasis židinys. 1992, nr. 11, p. 54–58.

ti pirmieji du knygos skyriai arba ketvirtadalis viso teksto. Būdamas politologas, R. Petersenas savo teorinį praeities analizavimo modelį konstravo remdamasis politikos mokslų dirbtuvėje susiformavusiais mąstymo įpročiais ir įrankiais. Pagrindinė jo užduotis buvo paaiškinti, kas verčia paprastus vyrus ir moteris didžiulės rizikos akivaizdoje nepaklusti, o kartais net ginklu pasipriešinti prievarta primestai politinei valdžiai. Sudėtingą ir daugialypį rezistencijos reiškinių R. Petersenas pabandė išreikšti paprasta schema, kurioje išskyrė septynias galimas individų laikysenas režimo atžvilgiu. Be centrinės, visiškai neutralios laikysenos jis sumini po tris rezistencijos ir kolaboravimo lygmenis. Autorių, žinoma, labiausiai domino slinktis pasipriešinimo link. Pimasis rezistencijos lygmuo apibūdinamas kaip neginkluota ir neorganizuota opozicija, kurios būdingiausios formos būtų dalyvavimas mitinguose ar šukių prieš režimą rašymas ant sienų. Kitą lygį reikštų tiesioginė parama arba dalyvavimas lokalaus pobūdžio nedideliame ginkluotame būryje. Aukščiausia pakopa būtų priklausymas mobiliam ginkluotai gruputei⁴.

Autorius taip pat išskyrė mechanizmų grupes, kurios skatina individus pereiti iš vienos pakopos į kitą. Knygoje koncentruojamasi į tuos mechanizmų kompleksus, kurie lemia perėjimą iš neutralios pozicijos į pirmą, o vėliau iš pirmos pakopos į antrą, ir tuos, kurie sulauko antrame, t. y. lokalių bendruomenių pagrindu organizuoto ginkluoto pasipriešinimo, lygmenyje. Pagrindiniai tarpusavyje susiję mechanizmai, išjudinantys žmones iš neutralios pozicijos į pirmąją opozicijos lygmenį, anot jo, yra: antipatijos režimui atsiradimas; simbolių ir veiksmų visuotinai suvokiamų kaip antirežiminiai, egzistavimas; potencialūs statuso pokyčiai lokaloje bendruomenėje; rizikos slenks-

čio peržengimas, kai referencinę grupę sudaro visa visuomenė⁵. Opozicija atsirasti, žinoma, negali be antipatijos konkrečiam okupantui pojūčio. R. Petersenas tvirtina, kad vienas iš svarbiausių veiksnių, lemiančių didesnio ar mažesnio priešiško atsiradimą, yra socialinės-politinės hierarchijos pokyčiai, ypač kai tai susiję su tautinių grupių statuso pakitimais. Anot jo, okupacijos sąlygomis galimi trys hierarchijų tipai. Geriausiai yra priimami tokie okupantai, kurie bent dalį valdymo funkcijų patiki anksčiau valstybėje dominavusiai etninei grupei, tuo tarpu skaudžiausiai išgyvenama, kai okupantas ne tik nesidalija valdžia su anksčiau dominavusia etnine grupe, bet ji dar nustumiama į trečią poziciją, po vienos iš tautinių mažumų. Knygos autorius teisingai pastebėjo, kad nacių okupacijos metu Lietuvoje buvo pirmasis hierarchijos tipas, o 1940–1941 m. – trečiasis⁶.

Pagrindinė R. Peterseno teorinės konstrukcijos ašis yra rizikos slenkščio, nuo kurio priklauso galutinis individų apsisprendimas, peržengimo mechanizmas. Tam tikra žmonių grupės dalis, kiekvienam individui skirtinga, jau turi dalyvauti pasipriešinime iki tol, kol jis irgi pasiryžta įsitraukti į rezistencinę veiklą. Vieniems šis rizikos slenkstis gali būti labai aukštas ir sudaryti daugiau nei 50 proc. referencinės grupės, kitiems užtenka vos kelių bendraminčių. Bendras rizikos slenkščio dydis priklauso nuo kitų mechanizmų poveikio. Žengiant iš neutralumo į pirmąją lygmenį bendrą rizikos slenkstį gali sumažinti ar padidinti ne tik stipresnė ar silpnesnė antipatija režimui, bet ir galimi statuso pokyčiai lokaloje bendruomenėje, susiję su asmens dalyvavimu rezistencinėje veikloje, ir didesnis ar mažesnis pasipriešinimo simbolių pasirinkimas. Matydami aiškius opozicinių nuotaukų vyrovimo visuomenėje ženklus, individai lengviau apsisprendžia

⁴ R. Petersen. Resistance and Rebellion: Lessons from Eastern Europe, p. 9.

⁵ Ibid., p. 14.

⁶ Ibid., p. 35.

pereiti ir į aukštesnį organizuotos pagrindinės veiklos lygmenį.

Pereinant į pirmąjį lygmenį lokali bendruomenė nėra tokia svarbi, o kuriantis organizuotoms ginkluoto pasipriešinimo formoms, R. Peterseno nuomone, tokia bendruomenė tampa lemiamu veiksniu. Anot jo, bet kokia rezistencija ar sukilimas prasideda pavienėse bendruomenėse; tai atomai, iš kurių vėliau tveriasi didesnio masto rezistencijos formos⁷. Tik stipri lokalinė bendruomenė pasižymi savybėmis ir mechanizmais, kurie labai palengvina konspiratyvioms organizuoto pasipriešinimo formoms atsirasti ir funkcionuoti. Tiesioginiai ryšiai tarp stiprios bendruomenės narių visų pirma sukuria efektyvią komunikacijos sistemą, kuri paprastai lieka vienintelė alternatyva, nes režimas pakankamai lengvai gali kontroliuoti komunikaciją visos visuomenės mastu, bet daug sunkiau įsiskverbti į mažas lokalias bendruomenes. Geras vienas kito pažinėjimas taip pat sudaro palankesnes sąlygas verbuoti naujus žmones į pagrindį, nes, esant tankiam režimo informatorių tinklui ir didelei rizikai, labiausiai pasitikima tais, kurie pažįstami asmeniškai. Kita vertus, ta pati asmeninių pažinčių sistema leidžia gana lengvai nustatyti ir nubausti galimus režimo bendradarbius, o tai taip pat sumažina partizanavimo riziką.

Ne tik šios savybės, bet ir stiprioje bendruomenėje veikiantys statuso pokyčių bei tarpusavio pagalbos mechanizmai sumažina bendrą rizikos slenkstį, kurį turi peržengti kiekvienas individas, apsisprendžiantis dėtis ar ne prie jau besipriešinančių bendruomenės narių. Tačiau autorius tvirtina, kad ne kiekviena stipri lokalinė bendruomenė yra vienodai pajėgi pastūmėti savo narius organizuotam pasipriešinimui. Net tame pačiame regione paprastai dažnai pasitaiško atvejų, kai vienas kaimas beveik visas *in*

corpore vienaip ar kitaip susijęs su partizanais, o kitas iš viso stengiasi likti nuošalyje arba tik pavieniai asmenys remia partizanus. Anot autoriaus, tai priklauso nuo bendruomenės vidinės struktūros specifikos, kadangi kiekviena bendruomenė susideda iš keleto subgroupių, kurioms būdingos skirtingos elgesio normos, statuso suvokimas, rizikos slenksčiai⁸. Šiuo požiūriu giminystės ryšių turinčios subgroupės skiriasi nuo ekonominiais saitais susietų, pastarosios – nuo socialinių ar religinių subgroupių.

Taigi svarbiausias knygos autoriaus analizės objektas – lokalinė, dažniausiai kaimo, bendruomenė. Reikia pažymėti, kad kaimo bendruomenės reikšmė ginkluotam pasipriešinimui, ypač kaip materialinės atramos, nėra visiškai ignoruojama ir naujausioje lietuvių istoriografijoje. Tačiau plačiau ši tema nenagrinėta. L. Truska kadaise iškėlė įdomią hipotezę, kad nevienodus ginkluotos rezistencijos mąstus įvairiuose Lietuvos regionuose galima paaiškinti didesne ar mažesne kaimo ekonomine diferenciacija. Jis tvirtino, kad pasipriešinimas buvo stipresnis ten (pvz., Dzūkijoje), kur valstiečių ūkių diferenciacija buvo nedidelė, vyravo smulkūs ūkiai. Ir priešingai, kur akivaizdūs ūkių dydžio skirtumai ardė kaimo bendruomenės vienybę, partizanų veikimas būdavo silpnesnis⁹. Beje, R. Petersenas teoriškai pagrindė teiginį, kad ekonominis kaimo bendruomenės homogeniškumas yra viena iš sąlygų, galinčių lemti pakankamai gausų jos narių dalyvavimą pagrindinėje veikloje¹⁰. Tačiau tam, anot jo, būtina ir tam tikra kombinacija su kitomis bendruomenės struktūros ypatybėmis: pakankamai mažas bendruomenės narių skaičius, vidutinis ryšių tarp atskiras subgrupes sudarančių narių

⁸ R. Petersen, p. 25.

⁹ L. Truska. Lietuva 1938–1953 metais. Kaunas, 1995, p. 154.

¹⁰ R. Petersen, p. 75.

⁷ Rezistencija amerikiečių mokslininko akimis, p. 54.

persipynimo lygis, keleto nedidelių subgrupių, kurių nariai priklausė visuomeninėms-patriotiinėms organizacijoms, egzistavimas.

Knygos autorius aptaria ne tik tuos mechanizmus, kurie padeda atsirasti organizuotai lokalaus pobūdžio ginkluoto pasipriešinimo formai, bet ir bando nustatyti, kas lemia jų patvarumą laiko požiūriu. R. Petersenas kaip tokius veiksnius išskiria potencialią sankciją, kurias prieš norintį pasitraukti iš pasipriešinimo organizacijos gali panaudoti patys partizanai, grėsmė, bei keletą iracionalių psichologinio pobūdžio mechanizmų. Anot jo, tęsti pradėtą kovą verčia „jau įdėtų sąnaudų tironija“. Jau paaukota sveikata, turtas, šeimos narių likimai emociškai verčia toliau eiti pasirinktu keliu, nors protas patartų ir priešingai. Iracionaliai veikia ir „mažų pergalių vertės“ efektas. Subjektyvi kelių mažų pergalių vertė psichologiškai gali būti didesnė nei vienos, pasiektos didelės persvara. Autoriaus nuomone, Lietuvos partizanams tokį efektą galėjo turėti dažni ir sėkmingi sovietinių aktyvistų, naujakurių, nedidelių stribų grupių užpuldinėjimai. Prie tokių emocinės kilmės mechanizmų knygoje priskiriamas ir situacijoms be perspektyvų dažnai būdingas mąstymo būdas, kai tikrovė interpretuojama pagal tai, ko trokštama. Neneigiant R. Peterseno išskirtų mechanizmų reikšmės, vis dėlto atrodo, kad svarbiausias veiksnys, dėl kurio ginkluotas pasipriešinimas Lietuvoje truko taip ilgai, buvo režimo vykdomos represijos. Dėl režimo brutalumo ir kerštingumo aktyviems kovotojams buvo mažai galimybių grįžti į normalų gyvenimą, o vis naujos represijų bangos papildydavo pasipriešinimo organizaciją naujais dalyviais.

Krupščiai sukonstruoto teorinio modelio universalumui ir veiksmingumui patikrinti autorius naudoja komparatyvinį metodą. Pirmiausia lyginamas tų pačių mechanizmų veikimas per tris viena po kitosėjusias okupacijas Lietuvoje, paskui pasipriešinimas Lietuvoje lygi-

namas su rezistencija kituose Rytų Europos regionuose: Latvijoje ir Estijoje, Ukrainoje ir Baltarusijoje, Juodkalnijoje. Pagaliau paskutiniuose skyriuose rezistencijos teorinis modelis naudojamas „dainuojančiai revoliucijai“ Lietuvoje ir kitose rytų Europos šalyse paaiškinti. Objekto specifika lėmė kitą svarbų šio tyrimo metodologinį aspektą – tai, kad empirinį jo pagrindą sudaro ne rašytiniai šaltiniai, o interviu būdu surinkti tų laikų liudijimai.

Taigi savo teorinį modelį R. Petersenas pirmiausia išbandė analizuodamas 1941 m. Birželio sukilimą ir jo genezę. Autoriaus tvirtinimu, bendrą rizikos slenkstį, kurį Lietuvos visuomenė turėjo peržengti pakeliui į pirmą opozicijos lygmenį, smarkiai sumažino du pagrindiniai veiksniai. Pirmia, istorinė priklausomybės Rusijai patirtis ir sovietų režimo sukurta socialinė-politinė hierarchija greit sukėlė didelę antipatiją režimui. Neneigiant Lietuvos istorikų tyrimų išvadų, kad 1940–1941 m. žydai aiaipol nedominavo okupacinės valdžios struktūrose, negalima nesutikti su R. Peterse no tvirtinimu, kad dauguma lietuvių tuo metu jautėsi atsidūrę žemiau žydų¹¹. Antra, dar tarpukario Lietuvoje buvo suformuotas herojiškas Tėvynės gynėjo įvaizdis, potencialiam tokio vaidmens atlikėjui suteikiantis aukštą socialinį statusą. Dėl šių priežasčių tam, kad vidutinis lietuvis pereitų į neorganizuotą opoziciją sovietų režimui užteko labai nedidelio būrio iniciatorių pavyzdžio. Anot R. Peterseno, masinis dalyvavimas Vėlinių minėjimuose 1940 m., kuriuose atvirai buvo demonstruojamas priešiškusimas režimui, liudijo, kad Lietuvos visuomenė jau tuo metu buvo pasiekusi pirmąjį opozicijos lygmenį.

Mechanizmų, lėmusių perėjimą nuo neorganizuotų prie organizuotų opozicijos formų veikimą autorius iliustruoja Svainikų kaimo (Pa-

¹¹ Ibid., p. 94.

nevēžio apskr.), kurio gyventojų dauguma 1941 m. tiesiogiai dalyvavo vietinėje pagrindžio organizacijoje arba aktyviai ją rėmė, pavyzdžiu. Smulkmeniškai analizuojant interviu su dviem buvusiais šio kaimo gyventojais stengiamasi įrodyti, kad toks aktyvus dalyvavimas organizuotoje rezistencinėje veikloje buvo įmanomas tik dėl to, kad ši kaimo bendruomenė pasižymėjo visomis stipriai bendruomenei būdingomis savybėmis ir tinkama vidine struktūra. Reikia pripažinti, kad šis knygos skyrius yra puikus nūnai Vakarų istoriografijoje labai populiarios socialinių procesų analizės mikrolgmeniu pavyzdys. Nagrinėdamas pasipriešinimą sovietų režimui Lietuvoje 1940–1941 m., R. Petersenas vis dėlto negalėjo apeiti ir sukilimo organizavimo visos Lietuvos mastu problemos. Kalbėdamas apie tai, jis ypač pabrėžia ateitininkų organizacijos vaidmenį, netgi daro prielaidą, kad svarbiausia priežastis, lėmusi neva silpnesnį pasipriešinimą Latvijoje ir Estijoje 1941 m. birželį, buvusi ta, kad ten nebuvo *At-eities* tipo organizacijos¹².

Visų pirma galima pažymėti, kad autorius, pasitikėdamas išeivijos istoriografijoje įsitvirtinusi sukilėlių skaičiumi – 100 000, neteisingai tvirtina, kad 1941 m. birželio sukilimas prieš sovietų valdžią Lietuvoje kiekybiniu požiūriu ryškiai skyrėsi nuo tokių pat sukilimų Estijoje ar Latvijoje. Naujausių tyrimų duomenimis, sukilime Lietuvoje galėjo dalyvauti ne daugiau 20 000 (žuvo 650)¹³, o, pavyzdžiui, Estijoje – apie 12 000 (žuvo 550) žmonių¹⁴. Kita vertus, pripažindamas svarbų ateitininkų vaidmenį, R. Petersenas šiek tiek prieštarauja pats sau, nes anksčiau teigė, kad sukilimas prasidėjo „iš apačios“¹⁵. Taigi drįstume sakyti, kad šiuo atve-

ju net solidi teorija nesugebėjo vienareikšmiškai patvirtinti nė vienos iš lietuvių istoriografijoje egzistuojančių sukilimo pobūdžio koncepcijų.

Penktame knygos skyriuje bandoma paaiškinti, kodėl Lietuvos visuomenė aktyviai nesipriešino nacių režimui, taip pat išryškinti priežastis, sužlugdžiusias mobilizaciją į lietuvių SS legioną 1943 m. kovą. Lietuvių istoriografijoje vyraujantis aiškinimas, kad aktyvus pasipriešinimas naciams buvo strategiškai neracionalus, R. Petersenui nėra pagrindinė tokio reiškinio nebuvimo priežastis. Jo nuomone, svarbiausia buvo tai, kad neveikė mechanizmai, galėję „iš apačios“ išjudinti pirmojo lygmens opoziciją. Pirma, nacių okupacijos metais susiformavusi socialinė-politinė hierarchija (dalies valdymo funkcijų perdavimas generalinių tarėjų institucijai ir vietos savivaldos organams) buvo ne tokia skausminga kaip 1940–1941 m., todėl kėlė gerokai mažesnę antipatiją nacių režimui. Antra, aiškių simbolių, susijusių su istorine patirtimi ir galinčių mobilizuoti individus rezistencijai prieš vokiečius, buvo daug mažiau nei rusų – sovietų atžvilgiu. Galima tik pridurti, kad stipriai masinę sąmonę veikė ir su vokiečių atėjimu siejamas ištrūkimo iš sovietinio pragaro psichologinis efektas.

Mobilizacijos į SS legioną boikotą knygos autorius taip pat aiškina ne vien lietuvių nenoru kovoti už nacius, bet ir daug praktiškesnių veiksmų susiklostymas. Jo manymu, svarbiausią vaimenį šiuo atveju suvaidino rizikos slenksčio ir statuso pokyčių mechanizmų sąveika. Vengti mobilizacijos skatino ne tik galimybė saugiai pasislėpti, bet ir pagrindinės spaudos sukurta labai negatyvus atsiliepusių į kvietimą registruotis įvaizdis, dėl ko potencialiems legionieriams grėsė statuso smukimas aplinkinių akyse. Šių dviejų mechanizmų sąveika sumažino mobilizacijos vengimo rizikos slenksčių tiek, kad kelių drąsesnių vyrų pavyzdys galėjo

¹² Ibid., p. 130.

¹³ V. Brandišauskas. Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09). Vilnius, 1996. P. 147.

¹⁴ T. Noormets. Ginkluotasis pasipriešinimo sąjūdis ir partizaninis karas Estijoje 1941 m. // Genocidas ir rezistencija. 1997, Nr. 2, p. 55.

¹⁵ R. Petersen, p. 81.

paskatinti ir kaimynus neiti į vietinius registracijos punktus.

Šeštojo knygos skyriaus turinys patvirtina, kad R. Peterseno teorinis modelis geriausiai tinka partizaninio karo, Lietuvoje prasidėjusio 1944 m., analizei. Dėl sovietų ir nacių represijų ir masinio egzodo į Vakarus su besitraukiančia vokiečių armija, Lietuvos visuomenė beveik visiškai neteko savo elitinės dalies, kuri galėtų „iš viršaus“ organizuoti pasipriešinimą prieš sugrįžusį dar brutalesnį nei 1940–1941 m. sovietų režimą. Ir vis dėlto didelė dalis vyrų visoje Lietuvoje praktiškai iškart susibūrė į didesnes ar mažesnes grupes, kad ginklu pasipriešintų okupantui. Knygos autorius skeptiškai vertina istoriografijoje neretai pasitaikančius tvirtinimus, kad stiprų ginkluotą pasipriešinimą Lietuvoje lėmė tautos charakteris ar gera organizacija. Jo nuomone, kaip ir 1940–1941 m., pasipriešinimas kilo „iš apačios“ dėl tos pačios mechanizmų veikimo logikos. Tokiai koncepcijai pagrįsti jis pasitelkė net 20 asmenų, kilusių iš įvairių Lietuvos regionų, papasakotas istorijas.

Bet kokio pasipriešinimo atsiradimui būtinų „pirmųjų aktorių“, kurių rizikos slenkstis buvo beveik nulinis, vaidmenį 1940–1941 m. atliko visuomeninių patriotinių organizacijų nariai. Sovietų ir nacių okupacijų metais šių organizacijų narius siejė ryšiai buvo beveik visiškai nutraukti, tačiau pokario metais, anot autoriaus, „pirmaisiais aktoriais“ tapo prievartinės mobilizacijos į sovietų armiją vengiantys jaunuoliai. Giminytės ryšiai pirmiausia į pasipriešinimo organizaciją įtraukė jų šeimas, o mažoje kaimo bendruomenėje veikiantys tarpusavio pagalbos ir bendrų elgesio normų mechanizmai, esant palankiai bendruomenės struktūrai, vertė prisidėti ir kaimynus. Autoriaus pateikti pavyzdžiai liudija, kad tose kaimo bendruomenėse, kur šaukiamojo amžiaus jaunuolių buvo mažai arba jiems pavykdavo gauti suklastotus dokumentus, tik pavieniai ben-

druomenės nariai dalyvavo organizuotame pasipriešinime. Taigi, R. Peterseno tvirtinimu, ginkluoto pasipriešinimo organizacija Lietuvoje susikūrė ir veikė lokaliųjų kaimo bendruomenių pagrindu. Tokiu būdu atsiradę partizanų junginiai tik vėliau ir, anot jo, labai silpnais ryšiais buvo sujungti į bendrą organizaciją¹⁶. Jis taip pat pritaria istoriografijoje pasitaikančiai nuomonei, kad partizaninio sąjūdžio centralizacija neretai kenkė pasipriešinimui. Ši nuomonė argumentuojama tuo, kad, išsiskverbus valdžios agentams, ginkluoto pasipriešinimo organizacijai buvo padaroma didesnė žala nei veikiant decentralizuotai.

Iš esmės sutinkant su R. Peterseno pateikta partizaninio pasipriešinimo Lietuvoje interpretacija vėl norėtųsi atkreipti dėmesį į vieną (tai nereiškia, kad jų negali būti ir daugiau) diskutotiną jos vietą. Jau minėtoje solidžios apimties K. Kasparo monografijoje pateikta pakankamai faktų iš pasirengimo priešintis sovietų agresijai ir pirmojo kovų etapo, kurie liudija, kad vis dėlto bent jau kai kuriuose regionuose svarbus vaidmuo priklausė ir tikslingam pasipriešinimo organizavimui „iš viršaus“, konkrečiai LLA. Taigi ir šiuo atveju, panašiai kaip dėl 1941 m. birželio sukilimo, R. Peterseno studija nepadeda taško diskusijoje dėl pasipriešinimo stichiškumo ar organizuotumo.

Paskutiniuose knygos skyriuose autorius nagrinėja komunistinės sistemos griuvimo procesą Rytų Europoje. Čia jis bando lyginti deivintojo dešimtmečio pabaigos įvykius Čekoslovakijoje, Lietuvoje ir Rytų Vokietijoje, o pastebėtas variacijas paaiškinti pasitelkęs savo teorinį modelį. Visuomenės veiksmai visais minėtais atvejais apibūdinami kaip neginkluota ir neorganizuota atvira opozicija, todėl jos atsiradimą turėjo paskatinti ta pati mechanizmų grupė, kuri išjudino Lietuvos visuomenę pir-

¹⁶ Ibid., p. 172.

mojo lygmens pasipriešinimui 1940–1941 m. Tačiau R. Petersenas atkreipia dėmesį į tai, kad visuomenės modernizacijos procesas ir komunistinės sistemos veikimo specifika per kelis dešimtmečius labai susilpnino tradicinės bendruomenės vaidmenį, dėl ko šiek tiek pasikeitė anksčiau aptartų mechanizmų veikimo logika. Komunistinės diktatūros sąlygomis sunykus tradicinėms bendruomenėms, visuomenė vis tiek liko susiskirsčiusi į kelis sluoksnius, nuo kurių ir priklausė atviro protesto prieš sistemą atsiradimas devintojo dešimtmečio pabaigoje, t. y. nuo disidentų, studentų, darbininkų ir režimo rėmėjų. Pagal idealų modelį šios grupės, kurių kiekvienai būdingas vienas bendras ir keli rizikos slenksčiai viduje, siųsdamos signalus viena kitai, sukelia priešintis didelę visuomenės dalį. Šis procesas turėtų prasidėti nuo drąsiausių disidentų, kurie išjudina atsargesnius savo bendraminčius, visa disidentų grupė paskatina prisidėti aktyviausius studentus ir taip toliau, kol galiausiai opozicinėms idėjomis ima pritari ir buvę režimo rėmėjai.

Nuo tokio idealaus modelio mažai buvo nutolusi reali tikrovė Čekoslovakijoje. Tuo tarpu lengviau įveikti rizikos slenksčius Lietuvoje, anot knygos autoriaus, padėjo ne nuosekli signalų seka, prasidėjusi nuo mažiausiai suvaržytų visuomenės sluoksnių, o dalies valdančiojo elito, jautusio galimybę reabilituotis, ankstyvas pritarimas reformų reikalavimams. Čekoslovakijoje, o tuo labiau Rytų Vokietijoje valdantysis elitas buvo taip susikompromitavęs, kad negalėjo tikėtis visuomenės atlaidumo, todėl gynė savo pozicijas iki galo. Remdamasis minėtu pasyvios neorganizuotos opozicijos atsiradimo modernizacijos paveiktoje visuomenėje modeliu, R. Petersenas daro įdomią prielaidą, kad komunistinis režimas Kinijoje nežlugo todėl, kad čia opozicijos formavimosi procesas nutrūko pusiaukelėje: darbininkai neparėmė disidentų ir studentų mesto iššūkio.

Knyga baigiama bandymu interpretuoti 1991 m. sausio įvykius Lietuvoje. Jie suteikė R. Petersenui progą detaliau panagrinėti fanatiško, visiškai neatsižvelgiančio į galimą riziką elgesio fenomeną, kadangi autorius būtent taip kvalifikavo budėjimą prie Parlamento rūmų Vilniuje po atakos prieš telekomunikacijos objektus. Šiame skyriuje R. Petersenas įveda dar vieną „pseudokankinystės“ mechanizmą, kurio veikimas, jo manymu, geriausiai paaiškina didelį „pirmųjų aktorių“ skaičių tuometinės Aukščiausios Tarybos pastate ir aplink jį. Remdamasis politologo S. Benno suformuluota paradigmės situacijos teorija, jis teigia, kad dėl XX a. antrosios pusės istorinės patirties kolektyvinio lietuvių mentaliteto paradigma tapo savanaudiškų Vakarų išduotos ir pasmerkotos kentėti nuo žiauraus rytų kaimyno tautos įvaizdis. Paradigminė situacija sukuria ir tam tikrus griežtai apibrėžtus socialinius vaidmenis. Kuo konkretūs įvykiai labiau telpa į paradigmės situacijos scenarijų, tuo daugiau asmenų jaučia poreikį atlikti tokius vaidmenis, nepaisydami su tuo susijusios rizikos. Anot R. Peterseno, 1991 m. sausio įvykiai, kurių tiesioginiu liudininku jam pačiam teko būti, lietuviams buvo paradigminio pobūdžio. Tačiau tai nereiškia, kad visi sausio 13-osios naktį budėję prie Parlamento tikrai troško būti kankiniais. Anot knygos autoriaus, dauguma taip siekė tapti paradigminio įvykio dalimi, patvirtinti (pirmiausia sau) pasirengimą mirti už Tėvynę. Rizika buvo pakankama tokiam pasirengimui įrodyti, tačiau kartu priimtina, nes toli gražu nereiškė neišvengiamos žūties.

Recenzijos apimtis neleidžia išnagrinėti visų R. Peterseno naudojamo teorinio modelio detalių, aptarti visų naujų autoriaus įžvalgų. Tikiuosi, kad ši tikrai solidi ir savita metodologija pasižyminti studija neliks nepastebėta Lietuvos istorikų, tyrinėjančių pasipriešinimo sovietų ir nacių režimams problemas, ir ateityje sulauks

išsamesnių vertinimų bei kritikos. Taip pat labai norėtusi tikėtis, kad ji atgaivins šiuo metu atslūgusį domėjimąsi rezistencijos istorija, paskatins naujų tyrimo temų ir aspektų atsiradimą, autoriaus išvadų pagrįstumas bus tikrinamas empiriniu požiūriu. Diskusija ne tik dėl vieno ar kitų kontroversiškų pasipriešinimo istorijos faktų, bet ir dėl teorinių bei metodologinių jos tyrimo priemonių būtų lietuvių isto-

riografijos brandumo požymis ir jos judėjimo link gilesnio praeities pažinimo sąlyga. Šioms viltims, žinoma, būtų daug lengviau tapti tikrove, jeigu išsipildytų dar viena viltis, o gal greičiau fantazija, kad kada nors ši knyga bus išversta į lietuvių kalbą ir taps prieinama kur kas platesniam skaitytojų ratui, nes šiuo metu net jos originalo neturi nė viena Lietuvos biblioteka.

Arūnas Streikus